

Anadolu'nun Önemli Bir Kültür Coğrafyası Unsuru: ÜZERLİK OTU

Fatma ÖZDEMİR
Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Coğrafya Anabilim Dalı,
Türkiye Coğrafyası Programı,
Yüksek Lisans Öğrencisi

İhsan BULUT
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Coğrafya Bölümü,
Beşeri ve Ekonomik Coğrafya Anabilim Dalı
Öğretim Üyesi

Anadolu bütün olarak özgün kültürel özelliklere sahiptir. Ancak bölgesel ve yöresel farklılıklar da söz konusudur. Bu çalışmada Anadolu kültüründe önem taşıyan yüzlerce unsurdan ve motiften biri olan üzerlik otu (Peganum Harmala, Peganum hırsuta) incelenmiştir. Bitkinin tıbbi, ekolojik, estetik, ekonomik ve sosyolojik değeri üzerinde durulmuştur. Literatür gözlem ve mülakat desteği ile önemli bilgilere ulaşılmıştır. Türkülerde, meskenlerde, sağlıkla ilgili konularda, boya yapımında, ilaç karışımında ve nazara iyi geldiği gibi pek çok önemli konuda kullanılmaktadır.

Yüzlerce hatta binlerce yıldır sürdürülen üzerlik kullanımı geleneğinin bazı bölgelerimizde hâlâ yaşatıldığı ve yaşatılacağı tespit edilmiştir.

Üzerlik otu (peganum harmala, harmel, syrian rue) yabani kimyongillerden (zygophyllaceae) familyasına ait kozmopolit bir bitkidir. Mayıs ve haziran ayları arasında yeşilimsi ve beyaz renkli çiçekleri açan 30-70 cm boyunda, çok yıllık, tüysüz bir bitkidir (1). Gövdeleri yatık ve otsudur. Yaprakları çok parçalı, çiçekleri uzun saplı ve tek tek bulunur, acımsı ve keskin kokulu bir bitki olup meyveleri nohut büyüklüğünde, çok tohumlu ve toparlak şekilde bir kapsüldür. Bu yüzden bitki hayvanlar tarafından nadiren yenilmektedir. Böylece varlığını sürdürmektedir. Meyveleri yeşilden sarıya dönüşür ve sonbahara doğru olgunlaşır (Fotoğraf 1). Kapsüllerin her birinde 2-3 mm'lik uzunlukta, üçgen piramit şeklinde, kahverengi, siyah renkte, 20 -30 adet arasında, leblebi şeklinde ve büyüklüğünde tohum bulunur. Bitkinin genellikle tohumları kullanılır. Tohumlarında harmin, harmalin, peganin gibi alkoloitler vardır.

Arkeologların yol göstericisi de denilen üzerlik otu kümelerinin höyükler üzerinde gelişmesini, eskiden bu bitkinin tohumlarının ilaç olarak ve külünün de içerdiği soda nedeniyle çamaşır yıkamakta kullanılmasına bağlayan araştırmacılar vardır. Üzerlik günümüzde çok yaygın bir dağılım göstermesine karşın, arkeolojik kazılarda ele geçen üzerlik tohumları oldukça azdır. Anadolu'da erken döneme ait

Üzerlik bitkisi, vejetasyon döneminin her aşamasında çekici görünüme sahiptir. Bitkinin çiçekleri yıldız şeklinde beyazdır. Bitki hemen her tür coğrafi bölgede yetişir. Daha çok yıkıntı topraklarında yetişmektedir. Bu durum tohumlarının geniş bir şekilde kullanıldığının işaretidir.

kazılarda hiç rastlanmayan karbonize olmuş üzerlik tohumları, Friglerin başkenti Gordion'un (Yassıhöyük, Polatlı) Geç Bronz ve Helenistik dönemlerinde ve Güney Doğu Anadolu'da Gritille yerleşmesinin Orta Çağa tarihlenen tabakalarında bolca bulunmuştur. MÖ üçüncü bine ait yerleşmelerden Suriye'de Fırat kıyısında yer alan Selenkahiye, Hammam ve al-Raqai'de ve Aşağı Mısır'da Maadi yerleşmesinde de üzerlik tohumları tespit edilmiştir. Bozkırların bu yaygın bitkisinin kazılarda çok az bulunmasının bir nedeni, tohumları saran ve tanımlamada belirleyici olan zarın dayanıksızlığı olabilir. Tohumlar doğrudan ateşle temas ettiklerinde bu dış zar hemen yanarak tohumun tanınabilme ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. Hayvanların sevdiği bir bitki olmayışı, tezeklerde az bulunmasının, dolayısıyla ocak kalıntılarında rastlanmamasının bir sebebidir. Zaman içinde aşırı otlatma sonucu hayvanların tercih ettiği bitkiler azaldıkça, bunların yerini, dikenleri veya kokularıyla kendilerini savunan bitkiler almıştır. Tarım ve hayvancılığın artmasıyla bozulan topraklarda, mezarlıklar ve meralarda, üzerlik ve devedikeni gibi arsız bitkilerin sayısı artar. Erken dönemlerde kullanılmış olsa bile, üzerliğin ancak dördüncü binden itibaren yerleşmelerde bulunmaya başlama nedeni olarak otlakların üçüncü bin sonrasında aşırı otlatma sonucu bozulması gösterilmektedir.

Anadolu'nun en eski yazılı metinlerinden birinde, MÖ ikinci bin yıla ait bir tablette, üzerlik bitkisine değinilmektedir. Kral Anitta, aldığı ve yakıp yıktığı Hattuşa şehrinin yerine bu bitkiyi ektiğini söyler. Hitit Asker Yemini metinlerindeki lanetleme bölümünde de üzerliğe "Tarlasından buğdayı, arpası gelmesin! Sonra zag.ah.lı çıksın!" şeklinde değinilmektedir. Mezopotamya çivi yazılı kaynaklarında Sümerce zag.ah.lı veya zag.hı.lı ve Akadca sahlu olan üzerlik Hititçede zahheli olarak adlandırılmış ve tohumu ilaç yapımında kullanılmış, ayrıca ritüellerde gıda maddeleriyle birlikte Tanrıya sunulmuştur.

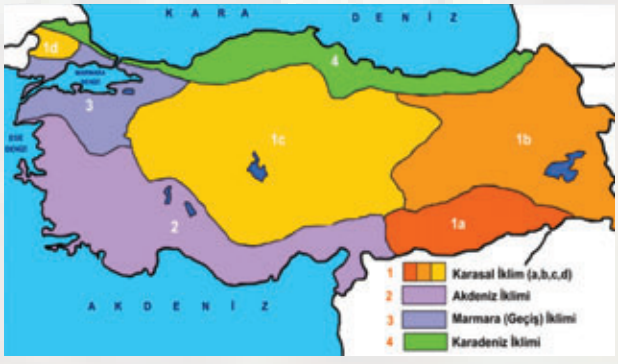
Hititçe 'zahheli' kelimesini anmışken Devrek ilçesinin eski adının, Hititçe üzerlik anlamına gelen bu kelimeden geldiği bilgisine de verelim. Şöyle ki; Devrekli yaşlılar, dışarı insanlarının Devrek›e «Zehelli» dediklerini ifade ederler. Zehelli kelimesinin, Hititçe «Zahheli»den türediği araştırmacılarca kabul görmektedir.

Step ikliminin görüldüğü yerlerde yetişmekte, fakat yayılışında iklim kadar toprak özelliklerinin de önemi büyüktür. Step iklimi; orta kuşak karaların iç kısmında görülür. Orta Asya ve Anadolu'nun iç kısımları, Kuzey Amerika'nın orta kısımları ve İran platoları step ikliminin etkisi altındadır. Yıllık sıcaklık farkı 15- 30 °C'dir. Yıllık yağış miktarı 300-500 m m dir. En fazla yağış, ilkbahar ve yazın düşmektedir. Yazlar sıcak ve kurak, kışlar soğuk ve kar yağışlı geçmektedir. En sıcak ay ortalaması 20-25 °C'dir. En soğuk ay ortalaması ise 0-(-2) °C'dir. Bitki örtüsü, ilkbahar yağışlarıyla yeşeren yaz başlarında kuruyan küçük boylu ot topluluklarıdır. Buna step bitki örtüsü denir. Step bitki örtüsü içinde geven, deve dikeni, gelincik, çoban yastığı, yavşan (artemisia fragnans), kekik (thymus squarrosus), üzerlik otu (peganum harmala) yer almaktadır. Üzerlik otu, aşırı hayvan otlatılması sonucunda hayvanların yemedikleri dikenli, kötü kokulu ve acı türler arsında yer almaktadır.

Üzerlik otuna yetişme imkânı sağlayan kumlu, taşlı ve kurak topraklardır. Kumlu toprakların özellikleri kaba yapılı olup % 85'ten fazla kum içerirler. Kuvars tanecikli ile mineral parçacıkları bulunur. Havalanmaları çok iyi, fakat su tutma ve besin maddelerini muhafaza güçleri zayıftır. Kolay havalanır, kolay ısınır ve işlenmeleri kolaydır. Fakir fakat hafif, süzek topraklardır. İki gruba ayrılır: kumlu ve tınlı kumlu şeklindedir (2). Genellikle ören yerleri ile mezar alanlarında daha çok rastlanır. Ören yerlerinde rastlanması, yıkıntılar arasındaki tohumların çimlenmesiyle ilgili olabileceği gibi mezarlıklarda ise ölülerin ruhları için de tütsü yakmak için gidiş gelişlerde tohumlarının düşmesiyle ilgili düşünülebilir. Yine kuşların yuvalarına taşıdığı yaprak ve diğer bitki kısımları arasında yer alması ihtimali de yüksektir. Ayrıca evlerde bu kadar yaygın olan bitkinin tohumlarının etrafa yayılması mümkündür.

Nitekim Güney Doğu Anadolu Bölgesi Doğa Eğitimi Gezimiz sırasında (20 Mayıs 2010) Harran Şanlıurfa İlimizin Harran Ören Yeri'nde bitkinin yoğun olarak mevcudiyeti ve çocukların örülmüş üzerlik sattıkları gözlenmiştir.

Üzerlik otu en çok Ankara, Kayseri, Yozgat, Niğde, Konya, Erzincan illerinde yetişir (3). Dünyada en fazla yetiştiği yerler ise Asya, Afrika ve Amerika kıtalarıdır (4). Türk Dil Kurumu Derleme Sözlüğü 4084-4085. sayfalarda üzellik ve üzerik olarak da geçen üzerliğin bilindiği ve kullanıldığı alanlara Afyon, Isparta, Kocaeli, Elazığ, Sivas, Mardin ve Bolu çevresine ilişkin yerleşmeler şeklinde yer verilmiştir (Şekil 1).

Şekil 1. Üzerlik otunun yetiştiği alanlar genellikle iç bölgeler ile kıyı bölgelerin bu bölgelere dönük kesimleridir.

Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde **yüzellik** olarak da söylenen üzerlik kelimesinin kökeni üzerinde ciddi olarak durulmamıştır. Fakat birleşik bir kelime olup zamanla değişime uğradığı bilinmektedir. Kelimenin kökeni halk arasında otun tütsünün yüz iyilik getireceğine inanılması sebebiyle '**yüzeyilik'**; tütsünün yüze ve ele tutulması sebebiyle '**yüz(lük) ellik'**; ottan cinsel gücü artırıcı macun yapılması yararlanılması sebebiyle '**yüz erlik**' vb… gibi zamanla üzerlik'e dönüşmüştür. Divanda söz konusu bitkiye sadece Oğuzların yüzerlik adını verdiği yazan *Mahmud el Kaşgar*, bitkinin Kaşgar dilinde **yıdıg ot**, Uç ve Barsgan dillerinde ise **eldrük** ve **ilrük** olarak adlandırıldığının belirtmektedir: **YIDIG yıdıg** 'Stinking(muntin), ' of anything. YDIG'UT yıdıg ot'Rue (harmal)'dialect of Kaşgar; in the dialect of Uc and Barsgan it is called İDRUK ildrük and in that of Oğuz YUVZ'ARLIK **yüzerlik** (5).

Türkiye Türkçesi ağızlarında ön seste **y**–türemesi olayından çok, başta **y** – düşmesi olayı görülmektedir. Özellikle Güneydoğu ve Doğu Anadolu ağızlarında ve Azeri Türkçesinde ön seste **y**- düşmesi olayına çok rastlanır: yüce >üce yüz>üz yıl>il yılan>ilan, ilan (6). Anadolu'da ve Rumeli'de sarı sarımsak ve sedef otu şeklinde adlandırılmaktadır. Üzerlik kelimesi Azeri Türkçesinde üzerlik (7), Türkmence'de üzerlik, **isvent** ve **adraspan** (8), Kazakçada **adıraspan** (9), **andız** (10), Doğu Türkistan Kazakçasında **ajerek** ve **tüyejaparak** (11), Kırgızcada **adıraşaman** (12), ısırık(13), Kırım Tatarcasında özerlik (14),Uygurcada **edrasman** (15), Doğu Türkistan Uygurcasında **adirasman, gül asman** (16), Özbekçede **isirik** (17) şeklinde adlandırılır.

Prof. Dr. Şükrü Akalın'a göre üzerlik**/yüzerlik** kelimesi, birleşik bir kelimedir ve Uç ve Barsgan dilinde sedefotu karşılığındaki **ilrük /eldrük** kelimesini Oğuzlar, peganum harmala için yabani sedef otu anlamına gelmek üzere **yoz ilrük (yozeldrük)** olarak kullanmışlardır. Enkliz olayı ve gerileyici benzeşme sonucunda ilk kelime ünlüsü ü'ye dönüşmüştür. Metatez sonucunda **l** ve **R** harfi yer değiştirmiş, daha sonra da **i** genişleme sonucu **e**'ye dönüşmüştür, böylece kelime yüzerlik şekline gelmiştir. Oğuz grubunda görülen başta **y** ünsüzü düşmesi olayı sonucunda üzerlik şekli ortaya çıkmıştır. Ancak yüzerlik şekli de hâlâ ağızlarımızda kullanılmaktadır (18).

Üzerlik otunun çeşitleri faydaları bulunmakta ve bu bitkinin kendisinden, tohumlarından ve tohumlarından elde edilen yağından faydalanılmaktadır. Bugün modern tıpta yerini alan bu bitkiden tarihte de yararlanıldığına dair bilgiler bulunmaktadır. Üzerlik otunun kapsüllerinin dayanıksız olması nedeniyle arkeolojik kazılarda fazla rastlanmamıştır. Yaklaşık 2000 yıl önce Adana ve Anavarza'da doğan Avrupa ve Orta Doğu'da 1500 yıl boyunca tıbbi sağaltım kitabı alanında kullanılan ***Kitab al- Hasayişin*** yazarı *Dioskorides* de üzerlik bitkisinden bahsetmektedir. Suriye ve Mısırlılar ***besasa*** olarak adlandırır. Anadolu'nun en eski yazılı metinlerinin birinde MÖ II. yüzyılda bir tablette üzerlik bitkisine değinilmektedir. Kral Anitta, aldığı ve yakıp yıktığı *Hattuşa* şehrinin yerine bu bitkiyi ektirdiği bilinmektedir. Hitit asker yeminlerinde lanetleme bölümündeki metinlerde üzerliğe "Tarlasından buğdayı arpası gelmesin! Sonra tarlalarından Zagahlı çıksın!" şeklinde değinilmektedir. **Akadça** *sahlu* **Hititçe**'de *Zahheli* olarak adlandırılmıştır ve tohumu ilaç yapımlında kullanılmış, ayrıca ritüellerde gıda maddeleriyle birlikte tanrıya sunulmuştur. Fakat çeşitli tedavilerde kullanılan bitkinin bilinen en eski kullanımına dair bilgi Hititlere aittir, yazılı tabletlerde şifa verici özelliğinden bahsedilmektedir (19). Hindistan'da üzerlikten solucan düşürücü ilaç yapılmış, üzerlik narkotik olarak kullanılmıştır (20). Zehirlenmelere, yılan sokmalarına karşı panzehir yapımında üzerlikten yararlanılmıştır (21).Yunanlılar ve Romalılar üzerlik otunu ishallere karşı mide kuvvetlendirici olarak kullanmışlardır (22). Tohumların balla karıştırılması sonucu elde bir macun, eski toplumlarda uzun süre cinsel gücü artırıcı madde (afrodizyak) olarak kullanılmıştır (23). Bir tıp kitabı olan Eviye-i Müfrede'de tek başına ilaç olarak kullanılacak bitkiler bölümünde yer alır (24).

Günümüzde çeşitli ilaçlarda ham madde olarak kullanılan bitki ticari değer taşımakta olup aktarlarda ve eczanelerde üzerlik otu içerikli bu ilaçlar satılmaktadır. Bitkinin tohumu ve tohumundan elde edilen yağı da bu ölçüde değerlendirilmektedir. Ayrıca bitki çay olarak da kullanılır. Ticari değer taşıyan bu bitkiden günümüzde çeşitli şekilde faydalanılmaktadır.

Üzerlik otunun bilinen şifa verici özellikleri; A vitamini ile C vitamini açısından zengin olan bitki, kalp çarpıntısı, nefes darlığı, bel ve baş ağrılarına iyi gelmektedir. Kadınların hamileliğini kolaylaştırır. Gözleri kuvvetlendirir, sinirleri teskin eder. Egzamalara ve çeşitli deri hastalıklarına, hemeroide, romatizmaya, varise iyi gelmektedir, ayrıca en önemlisi kanser tedavisinde destekleyici olmasıdır. Fakat fazla kullanılması bulantı ve kusmalara neden olmaktadır.

Prof. Dr. İbrahim Saraçoğlu'na göre saman nezlesi, alerjik astım, alerjiye bağlı hapşırma ve genel astıma karşı üzerlik otu tohumu oldukça etkilidir. Üzerlik otu tohumuna bu çok yönlü gücü veren içerdiği vasicinone maddesidir. Vasicinone aynı zamanda hem bronş genişletici (bronchodilator) hem de solunum uyarıcıdır (respirastimulant). Vascinone maddesi bütün bunlarla da kalmayıp aynı zamanda protein alerjisine karşı da (antianaphylactic) çok etkilidir.

Üzerlik otu tohumunun içerdiği bazı **deoxyvasicinone, harman, harmaline, harmine harmalol vasicinone**

Beypazarı pazarlarında desteler halinde kurutulmuş olarak satılan üzerliğin dizilişinden örnekler.

etkin maddeler vardır. Üzerlik otunun tohumunda bulunan bu etkenlerden vasicinone maddesinin ise **Antiallergic/alerjiye karşı, antianaphylactic/ protein alerjisine karşı, Antiasthmatic/astıma karşı, Bronchodilator/ bronşları genişletici antihistaminic/antihistaminik, Hypotensive/tansiyon düşürücü ve espirastimulant** nefes almayı uyarıcı özellikleri bulunmaktadır.

Az önce de belirtildiği gibi üzerliğin tohumlarında harmin, harmalin, harmalol ve paganin vardır. Ayrıca tohumlarından kırmızı renkli bitkisel içerikli bir boya elde edilmektedir. Cezayir'de tohumlarından elde edilen boya kumaş boyamakta kullanılmakta ve bu boyaya **Türkiye Kırmızısı** adı verilmektedir.

Üzerlik otunun bir başka kullanım şekli de bir halk inancı olan nazar içindir. Nazar kelimesi Arapçada bakış anlamına gelir. Nazar, kaynağı tarihin derinliklerine kadar uzanan bir halk inancıdır. Eski Yunanlılar'dan Romalılar'a, Budistlerden Hindular'a, Museviler'den Müslümanlar'a kadar bütün topluluklarda bu inancı görüyoruz (25).

Halk arasında kaza, hastalık, bela ve ölüm getireceğine inanılan nazardan korunmak için çeşitli nesnelerden faydalanılmıştır. Topluca nazarlık olarak adlandırılan bu nesneler hemen hemen her toplumda aynıdır. Bunlar arasında mavi boncuk, yedi delikli boncuk, kartal pençesi, kurban gözü, geyik boynuzu, at kafası, öküz boynuzu, hurma çekirdeği, sarı kehribar, yumurta kabuğu, iğde yaprağı, iğde sapı, çörek otu, kuru karanfil ve üzerlik sayılabilir.

Üzerlik otu henüz olgunlaşmamışken toplanıp iplere dizilerek arasına bir çubuk konulur ve muska şekli verilerek renkli bezlerle süslenip örülür. Bir duvar süsü haline dönüştürülen üzerlik otu nazara karşı korunmak amacı ile ev ve iş yerlerinin duvarını süslemektedir. Anadolu'nun birçok köylerinde bu süslere evlerin duvarlarında günümüzde de rastlamak mümkündür. Ayrıca bitki tütsü olarak da kullanılır. Bir kap içerisinde evlerde ve çeşitli yerlerde yakılarak nazardan koruduğuna inanılır. Yozgat ve çevresinde düğünlerde gelin ve damadın üzerlerine tütsü yapılır. Bebek ve çocukların üzerlerine tütsü yapılır veya tütsü yapılan kap onların etrafında dolandırılır. Üzerliğin tütsüde kullanılmasının sebebi dumanın bol olmasıdır ve yanarken çatırdayarak yanması, nazarı değen kişinin de gözlerinin patlayacağına inanılmaktadır. Bazı bölgelerimizde ise tütsü için üzerlik tohumları tuz ile karıştırılmakta ve bu karışımın tütsüsü nazarlanan kişiye koklatılmakta veya kişi tütsünün üzerinden atlatılmaktadır (26). Aksu'da bir Şaman ayinini seyreden Malov'un tespitlerine göre ayini yöneten kişinin yaptığı tütsü ile bir hastayı iyileştirmeye çalışmıştır (27).

Üzerlik Otu ve tohumlarından oluşturulmuş üzerlikler en değerli unsurlarla aynı yerde yan yana duvara asılır.

Üzerlik otu, Anadolu'da tütsü olarak kullanılmakta, ev iş yerlerine süs olarak asılmakta ve ayrı-

ca bağ bahçelere de herhangi bir yerinde saklanmaktadır. Çocukların ve bebeklerin üstlerine takılmaktadır. Bir gazete haberine göre üzerlik otu Yozgat'ta geçim kaynağı olmuş ve üzerlik otuna rağbetin oldukça fazla olduğuna dair haber yayınlaşmıştır (28). Yozgat İli'nin bütününde hâlâ tütsü geleneği sürdürülmektedir. Nazarlandığına inanılan veya baş ağrısı şikâyeti olanlara ocaktan köz küreğine alınan ateşin üzerine birkaç tane atılarak yanan üzerliğin dumanı çektirilir.

Evin tütsülenmesinin amacı, sadece nazar değil ayrıca evin içinde bir köşede kalmış cinlerin de üzerlik tütsüsü sayesinde evden kaçacağına inanılmaktadır. Ayrıca tütsü kokusunun haşeratların da evde barınmasını engellediği bilinmektedir.

Ayrıca tütsüsünün baş ağrılarına ve ruhsal sıkıntılara iyi geldiğine inanılmaktadır. Üzerlik otu tütsü yapılırken söylenen tekerlemeler vardır:

Üzerlik havasın
Her sayrıya devasın
Arslan Ali Mürteza'nın Zülfikarın kurtaransın (29)

Azerbaycanda ise;
Üzerliksen *hevasen*

Her bir yerde sen olasan
Kada bela savasan

Üzerlik dane *dane*
Tökülsün hare cane
Kohum ola yad ola
Gözü bu oddan yana (30)

Bir başka tekerleme ise
Elemtere fiş kem gözlere şiş
Üzerlik çatlasın nazar eden patlasın (3*1)*

Konya yöresinde ise:
Üzerlik *yüzbinerlik*
Gitsin hastalık,
Gelsin sağlık
şeklinde tekerlemeler söylenir.

Ayrıca edebiyatımızda Hayreti, Baki, Ragıp Paşa, Fuzuli, şiirlerinde üzerliğe yer vermiştir.

Güzel bir Anadolu Türküsünde ise nazara iyi geldiğini vurgulamak için şu mısralarla konu edilmektedir:

Dama seriyor hedik
Saçları belik belik (Le le le le Sabiha)
Üzerlik yaptırayım
Gelmesin sana kemlik (Le le le le Sabiha)
İsmail İçen - Mardin

Sonuç olarak binlerce yıldır, milyonlarca km^2 Türk Dünyası'nda bir ilaç, kutsanan unsur, yağ, koku elde edilen bitki olan üzerlik, popüler kültür karşısında şehirlerden neredeyse silinmektedir. Oysa bu kültürün devamının sağlanması, üzerlik kullanımının sürdürülmesi gerek alternatif tıp, gerek psikolojik bakımdan önem taşımaktadır. Gelinlerin çeyizlerinde olmazsa olmaz unsur olarak yer alan ve genellikle kapı arkasına veya nazara iyi geldiği için duvarın bir bölümüne asılan üzerliğin Anadolu Kültürü'nde korunması büyük önem taşımaktadır. Çünkü Türkülere konu olmuş bu bitkinin kullanımının da sürdürülmesi hem ekolojik bir sorumluluk, ayrıca estetik, felsefi ve ekonomik açıdan da önemlidir.

KAYNAKLAR

1. Serin, Y. ve diğ., Çayır ve Mera Bitkileri Kılavuzu, T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, 2005, s.306.
2. İ. Bulut, Genel Tarım Bilgileri ve Tarımın Coğrafi Esasları.2006 Ankara. s.11
3. A. Baytop, Tıbbi Bitkiler Atlası, İstanbul, 1985, s. 150;Türk Ansiklopedisi, c.33, s.226
4. Türk Ansiklopedisi, c.33, s.226 Müntehabu'ş-Şifa,87
5. Mahmud al Kaşgari, Compendium of the Turkic Dialects Divan Lügat at – Turk, (yay.R.Dankoff, J.Kelly), Harvard, 1982, c.II,s.152
6. M.Ergin, Azeri Türkçesi, İ.Ü Edebiyat Fakültesi yayını, İstanbul, 1971,s.90-91
7. Rusça-Azerbaycanca Lügat, c. I, Baku, 1956, s. 209; Azerbaycan Dili nin İzahlı Lügeti, c.IV, s. ; Hauenschild, s.123
8. Rusça-Türkmence Sözlük, Moskova, 1986,c.I.I, s. 210; Hauenschild, s.123
9. Kazak Tilinin Tüsindirme Sözdiği, c.I Almatı, 1959, s.271; Haunenschild s.123
10. Oruçsa-Kazakça Sözdik, Almatı, 1981, c. II, s.292
11. Hauenschild, s. 123
12. E.Abduldaev, D.İsaev, Kırgız Tilinin Tüşündürmö Sözdüğü, Frunze,1969, s.20; Hauenschild, s. 123.
13. Kırgızca Sözlük, s. 324.
14. Hauenschild, s. 123
15. Hauenschild, s. 123
16. Hauenschild, s. 123
17. Hauenschild, s. 123
18. H.Ş.Akalın, ***Üzerlik***, II. Uluslararası Karacaoğlan ve Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri, s. 247-260, Adana, 1993.
19. Zeki Çıkman, Folklorumuzda ve Edebiyatımızda Göz, Kültür Bakanlığı Yayın, Ankara, 1977, s. 54
20. Müjgan Üçer; Üzerlik, Sivas Folkloru Dergisi, yıl I, sayı 6, s. 3
21. Üçer; agm, s.3
22. Türk Ansiklopedisi, c. 33, s. 226
23. car ; agm, s. 3
24. Mustafa Canpolat, Değerli bir Tıp Eseri Edviye-i Müfrede, DTCF, Türkoloji Dergisi, c. V, sayı I, s 27 -251 –
25. Anabr i Tannica, İstanbul, 1991, c. 16, s. 427
26. Zeki Çıkman, age, s. 58
27. A. İnan, Şamanizm, Ankara, s. 111- 112
28. www.google.com
29. A.R. Yalman, age, s. 496
30. H. Kazım Kadri, c. I, s. 383
31. M. Halit Bayrı, Nazar ve Nazarlık, Türk Folkloru Araştırmaları, c. 3, sayı 69, Nisan 1955, s 1107